

Каденова Жаннат Токтомаматовна
окутуучу
Ош мамлекеттик социалдык университети

**БАЛА МАНАСТЫН МЕКЕНЧИЛ ИНСАН КАТАРЫ
КАЛЫПТАНЫШЫНА ТААСИР ЭТКЕН ФАКТОРЛОР**

Каденова Жаннат Токтомаматовна
преподаватель
Ошский государственный социальный
университет

ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ МАНАСА ПАТРИОТОМ

Kadenova Jannat Toktomamatovna
teacher
Osh State Social University

**FACTORS WHICH HAVE AN IMPACT ON THE
FORMATION OF MANAS AS A PATRIOT**

Аннотация: Макалада бала Манастын мекенчил атуул болушуна таасир эткен кырдаалдар, тарыхый жагдайлар жана жеке адамдардын таасири талдоого алынат. Ага негизги мисалдар «Манас» эпосунан келтирилет. Баланы тарбиялоо боюнча кыргыз элинин салттары башкы орунга чыгат.

Аннотация: В статье анализируются ситуации, исторические моменты, личное влияние человека на становление личностью, патриотом Манаса. Основные примеры взяты из эпоса «Манас». Во главе воспитания детей ставятся народные обычаи и традиции.

Annotation: In this article we consider the situation, historical moments and a private human influence on the formation of young Manas as a patriot. At the head of education of children placed folk customs and traditions. The main examples are taken from the epic «Manas».

Түйүндүү түшүнүктөр: элдик педагогика, этнопедагогика, элдик салттар, баатыр, тарбиячы, энелик тарбия, мекенсиздик.

Ключевые слова: народная педагогика, этнопедагогика, народные традиции, обычаи, баатыр, храбрец, воспитатель, материнское воспитание.

Key words: folk pedagogy, folk traditions, customs, ethno pedagogy, hero, educator, mother's education.

Жаш чагынан Манастын баатыр жана мекенин сүйгөн жигит болуп жетилишине биринчи кезекте элдин абалы, мекенсиздик фактору таасир эткен. Кыргыз элдик педагогикасында туулган жер өзгөчө ыйык дөөлөт катары эсептелген, ошол жерди кашык каны калганча коргошкон, жазанын эң оору жеринен айдалуу болуп саналган. Адамдар уруу-уруу болуп жашашкан да, ошол уруулардын карамагында өз жери болгон. Бул салт кыргыздар арасында азыркы күнгө чейин улаанып келет. «Журту тирүүнүн – өзү тирүү»,

«Журт арасын атанын арам сийдик уулу бузат», «Журт кыйырын күзөткөн алп кеткенде өз жоолашар, душман көк ташка кылычын жанар», «Журт – мазар, журттан чыккан – азар», «Журтка жек көрүнгөндү кудай жек көрөт», «Журтту жалгасын, журт ичинде бечара бизди жалгасын» ж.б. макалдар эл менен журттун маанилеш экендигин, биримдигин көрсөтөт. Ушул сыяктуу макалдар эл педагогикасынын кенчи болгон.

Манас туулганда кыргыздар мына ошол журтсуз абалда турган, башкалар ошол абалына ыраазы болуп, эптеп тынч жашоонун, душманга баш көтөрбөөнүн амалын кылат. Ал эми Манас башкача позицияны карманат. Мисалы, С. Каралаевдин вариантында жети жашка толгондо кырк үйлүүдөн кырк баланы чогултуп, Чоң-Алтайдын талаасына оюн салып жатканда, аларга калмак менен манжуудан эки эсе көп – сексен бала келип, кыркын качыра баштайт. Ошондо калмак-мунжуулар:

«Тентип келген бурут,
Бул буруттун балдарын

Буркуратып курут» деп [1, 79], буруттар деп кемсинтишип, кыргыздар үчүн эң оор сөздү – «тентип келген» деген сөздү колдонуп, буларды буркуратып курутуу керектигин өздөрүнө ураан кылып алат. Ошондо Манаста намыс деген нерсе ойгонот, «тентигенин», «буруттугун» айтуу, аларды буркуратып курутуу керектигин ортого таштоо канын кайнатат. Караса, кырк баласы кыйылып жатат. Эмне кылуу керек. Анан Манастын көзү от болуп жайнап, каны кайнап, кырк баланын өчүн алмакка өзү кызык кыргын салат.

«Кара калмак, манжуу журт
Калкың менен кырайын,
Кутурган экен сексениң
Кырып жүрүп тынайын!
Тим турган жанды тим койбой,
Тийди жаман салмагың
Бууданын кармап алгансып,

Бузукту мурда салгансып,
Бу күйүткө ким көнсүн,
Күчөсө түпкө жетейин,
Күчөгөн экен бул калмак

Мен бир күрпөндөшө кетейин!» [1, 80] – деген ал кыргыз үчүн жеке өзү кара күчүн аябай кармашка чыгат. Андай кылууга себеп – өз күйүтүнө күйүт кошуп калмактардын күчөп жаткандыгы бир болсо, экинчи жагы – кыргыз балдардын коркоктугу, жеке согушка жоктугу, аз адамдын көп адам менен урушуу техникасынын иштелип чыкпагандыгы.

Экинчи фактор – *кыргыз элинин баатырдык тууралуу идеалы*. Баатыр тууралуу ырларды ырдап, баатыр тууралуу жомокторду айтып, уламыштарды токуп акындар, ырчылар, санжырачылар баатырдыкты идеализациялаган. Мындай кеп-сөздөн Манас да жаш чагынан кур калбаган, анын кулагына элдик педагогиканын бул асыл мурастары туулгандан сиңип отурган.

Кыргыз элинде «Баатыр – орток, кут – жалгыз», «Баатыр – согушта, акыл – ачуу келгенде, дос – зарылдыкта сыналат», «Баатырга таяк да жарак», «Баатырдыкка даба жок», «Баатыр өлсө бир өлөт, коркок өлсө миң өлөт», «Баатыр болсоң – душмандан качпа», «Баатыр болсоң – шер бол, коркок болсоң – жер бол», «Баатыр жарасыз болбойт», «Баатыр жол баштайт, чечен сөз баштайт», «Баатыр жоодо мактанат, коркок үйдө мактанат», «Баатыр жоодо таанылат, чечен доодо таанылат», «Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт», «Баатыр туулса – эл ырысы, жамгыр жааса – жер ырысы», «Баатыр элден өсөт, акмак элден безет», «Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат», «Баатырды көрсөң кыдыр тут, букара көрсөң кадыр тут», «Баатырдык билекте эмес, жүрөктө», «Баатырдын атын алыстан ук, жанына барсаң бир киши», «Баатырдын баш ийгени – өлгөнү», «Баатырдын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт» ж.б. у.с. нускалуу сөздөр жаш балдарды баатыр болууга үндөгөн, баатырдык туу-

ралуу балдардын түшүнүгүн калыптандырган. Ар бир кыргыз баласы баатыр болгусу келген, бирок ага ээ болуу үчүн эңсөө менен гана жетишүүгө болбойт. Баатырдыктын сапаттары катары төмөнкүлөр эсептелген:

- мекенчилдик;
- коркпостук;
- эр жүрөктүүлүк;
- башка адамдарды ээрчите билүүчүлүк (лидерлик);
- тайманбастык;
- кара күчкө ээ болуучулук;
- шамдагайлык;
- ыкчамдык;
- өжөрлүк;
- дене-бой жактан жеткилендик;
- согуштардын стратегиясын жана тактикасын билүү;
- мыкты атка ээ болуу;
- мыкты согуш куралдарына ээ болуу;
- акылмандар менен кеңешип туруу;
- жер сырын билүү;
- душманды аябоо;
- өз жанын коргобоо;
- жолдошторун жоо колунда калтырбоо ж.б.

Манасты мына ушундай сапаттарга ээ болуучу инсан даражасына жеткирүү үчүн, Чоң жиндиден Манасты тарбиялоо үчүн ондогон элдик тарбиячылар ага таасир этип, анын калыптануусу үчүн кам көрүшөт. Алардын айрымдарын карап көрөлү.

Кыргыз элинде балдарды тарбиялоодо **карылардын, улуулардын милдети өзгөчө феномен**. Бул феномен «Манас» эпосундагы эң маанилүү көрүнүштөрдүн бири. Манасты дал ошондой көптү көргөн аксакалдар, көрөсөн көсөмдөр элдик тарбиянын эреже-нормалары менен тарбиялашат. Кары адамдар – турмуштук тажрыйбасы мол, этнопедагогдор. Элде: «Карынын сөзүн капка сал», «Кары билгенди – пери билбейт», «Карынын сөзү – акылдын көзү», «Карынын сөзү – ка-

нык, көрсөткөн сөзү – жарык», «Карынын сөзү – жамак, жамагы – жашоого сабак», «Карынын сөзү кеп болот, калайыкка эп болот» деген сыяктуу макалдар байыртадан айтылып келет.

Манас мына ушундай карылардын сөзүн, алардын акылын угат, андыктан да анын душманды кууп чыгып, кыргыз мамлекетин курушу мына ушул тарбиялуулугу менен байланышат.

Чыйырдынын эне катары педагогикасы

Чыйырды – эне, болгондо да бүт кыргыз эли ишеним менен күтүп жаткан баланын энеси. Анын баласын атасы Жакып экөө зарлап тапкан. Ушул баланын боюна бүтүшү үчүн Чыйырды бардык нерселерди көрдү: түнү бою жаратканга жалынып чыкты; уккан-көргөндүн баарын аткарды; Жакып намыстантып токойго алып барып таштаганда ал жакта жалгыз күн кечирди; боюна бүткөн баласын калмактын кечилдерине билгизбей катынып жүрдү; катындар аны жашырып «ит туудуруп» ийгенде да макул болду.

Чыйырды – баатыр баланы төрөп, тарбиялап өстүргөн энелердин символу, кыргыз эли үчүн ыйык образ. Жакып балалуу боло албай жүргөндө ал анын кайгысын ичтен сызып түшүнөт, көзүнө жаш алып, өксүү менен күн кечирет. Жакып аны токойго алып барып таштаганда «Ыйлап жатып Чыйырды, түн ичинде уктады» [2, 314]. Мына ушундай азаптарды башынан өткөрөт. Анын баары кыргыздын жоосун кууп чыгар баатыр баланы бойго бүтүрүүнүн камы болгон. Боюнда үч айлык болгондо «Оозунан сары зил кетип, арыктап бели кынтыды», «Саргарып өнү кубулду», Жакыпка карата «Сенин жер бетинде малың көп, баарысын союп берсең да, бир тиштем этиң жегим жок» [2, 325-326] деген сөз айтуучу абалга келди. Ошондо ал Жусуп Мамайдын варианты боюнча Сумрук куштун чечекейи-көз майына, жолборстун жүрөгүнө, шердин тилине талгак болот.

Эне катары ал жентекке деп «кырк тулум-ча сары май», «андан башка керектүү сарамжалы дагы бар» сактап жүрүшү – анын элдик салтты сыйлоосу, ишенимге бекемдиги, үмүттөнүүсү, болочок баласына сүйүүсү.

Манас аты аталбай эле «Чоң жинди» аталып кеткен кезде да Чыйырды аны баатыр катары тарбиялоого аракет кылат. Ал балага эне катары таасир этет. Баласына атап Жакып Аккула тайды тартуу кылып жатканда Чыйырды эмчегин саап, чийдей агызып, чыныга куюп, жылкы баласына берет да, уулу Манас менен Аккуланы эмчектеш кылат. Дагы бир ийими калып калат, кийин аны Манаска дос болуу үчүн келген душмандашкан тараптын кулуну Алмамбетке да берип, ага да эмчеги эне катары ийийт, анын ак ниет менен келгенин эне катары кабылдайт. Бул эмчектеш кылуу анын жалгыз уулуна эмчектеш «бир туугандардын» болушун каалагандыгы. Чыйырды кийин да Алмамбетти жана Аккуланы өз балдарындай сүйө билет, алар үчүн кам көрөт.

Манас биринчи жолу үйдөн чыгып, бир топко жүрүп калып Мажик деген бир бала экөө келгенде Чыйырды:

Манастын мойнун кучактап,
Желкесинен бир жыттап,
Токтобой кетти Чыйырды,
Көзүнөн жашы бурчактап [2, 363].

Бул анык энелик сүйүүнүн, сагынычтын, камкордуктун мамилеси. Баланы биринчи жолу жолго чыгарып, кайра тосуп алгандагы эненин энеге гана таандык сезимдери.

Ошпурдун педагогикасы

Манастын алгачкы тарбиячыларынын бири – жөнөкөй бир койчу Ошпур. Баатыр болор баланын жөнөкөй бир адамдын колунда тарбияланышы дүйнөлүк эпостогу салттуу сюжеттерден. Жакыптын койчусу Ошпур да мына ошол салттын улантуучусу. Анын колунда Манас турмушту, ак ниет жана кара ниет адамдарды таанып билет, мал багуунун кыйынчылыктарын үйрөнөт. Кыргыз тилин-

де «ошпур» деген сөздүн эки мааниси бар: биринчиси, чийки заттан темир эритип алганда «бир ошпур», «эки ошпур»... деп аташат; экинчиси, көөлүктөргө карата айтылат, анча күчтүү эмес атты, «ошпур ат» дешет. Биринчи маанисинде Ошпур койчу чийки заттан темирди өндүрүп алгандай, чийки Чоң жиндиден Манасты чыгарып жатат. Бул кандайдыр бир мааниси болушу мүмкүн. Ошол эле кезде Ошпурду Ошпирим деген көз караш бар. Ал азыркы Ош шаарында жашаган, ал эми Оштун азырга чейин айтылып келген негизги аталышы Ошпирим деген пикир да [3, 394-395], ошол шаардын азыркы Сулайман-Так деген тоосунда Манас жолуккан Кырк чилтен үңкүрү бар экендиги айтылып келет. Ага чейин бала «жүрүп кетет кээ бирде бир ай да колун жуубастан», «арам-адал түк билбейт», «басып жүрөт кээ күнү байлатпаган жиндидей» жүрөт. Андыктан да Ошпурга тапшырып жатып Жакып «Кээде ач болсун, кээде ток, кеби тийсе ур да, сок» [4, 93]. Мына ушул наказга караганда кыргыз эл педагогикасынын тарбиялоо методдорунун ичинде баланы уруп, согуу өкүм сүргөндүгүн көрөбүз. Бирок Манас урдурбайт. Калмактын кылыгы жанга батып, анын оттук ташын, бычагын тартып алганда ал Ошпурга арызданып келет. Ошондо баланы тарбиялоо милдетин өзүнө алган Ошпур ага мындай деп катуу айтат:

Ойноп алсаң бере кой
Оттук менен бычагын.
Ушу бейлиц бар болсо
Сени ойрон кылып бычамын [4, 106].

Бул Ошпурдун сөзү баланын кайра ачуусун келтирип, анын бетине одурайып тик карайт да, олжону балдарга бөлүп берип койгонун айтат.

Ошпур тарбиячы катары көп учурда Манаска катуу сөз айтууга бата албайт, куу баладан кутулайын деп, анын кылыктарын атасына айтып берет, эгер кайра албасаң «аз күн койсоң угасың аксакал Ошпур өлдү деп» ай-

тат. Ошпур баланы акыр аягына чейин кароодон коркот. Бул жерде манасчылар Ошпурдун балага таасир этүүчү педагогикалык методдорунун алсыздыгын көрсөтүүнү биринчи планга алып чыкпайт, башкы планга болочок баатыр баланынын ошол баатырга таандык шоктук, тентектик, ошол эле кезде патриоттук сапаттарын көрсөтүүнү алып чыгат. Атасына Ошпур баласынын кылык-жоруктарын айтып жатканда, Манас кайра мындай деп атпайбы:

Корголоп жүрүп күн көрбөй

Коё койсом не болор?!
Качып жүрүп күн көрбөй

Катылышса көрөрмүн,

Каза жетсе өлөрмүн!

Калмактан мени кач дебей

Атаке, кайтып өзүң жөнөгүн [4, 109].

Манас Ошпурдун колунда жүрүп мына ушундай сөз айтууга мажбур болду, себеби ал ошондой сөз айтуунун себептерин атасы Жакыптан да, тарбиячысы Ошпурдан да көрдү. Бул сөзү анын кийинки өмүр максатынын кредосуна айланды жана «качып жүрүп күн көрбөө», «каза жетсе өлүү» принциби болочок турмушунда башкы кыргыз жигиттери-

нин да ураанына айланды. Эпосто Манастын Ошпур боюнча мындай айтылат:

Ошпурга барып көк жалың

Эрешен тартып, эр болду,

Эр уулу менен тең болду...[1, 89]

Мындагы «эрешен тартуу», «эр болуу», «эр уулу менен тең болуу» деген түшүнүктөр кыргыз элинин эркек балдардын курак өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу айтылуучу сапаттар. Демек, ал мезгилде Манас аскер өнөрүн, душманга каршы турууну, дос ким, душман ким экендигин үйрөнгөн. Жакып максат койгондой эле «катыккан», «жатыккан».

Адабияттар:

1. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] // Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. – Б.: «Турар», 2010 – 1005 б.
2. Manas: Jusup Mamaу – Манас: Жүсүп Мамай. – Үрүмчү, 2014. – 562-б.
3. Жумаш уулу З. «Манас» жомогундагы Ошпур шаары // «Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты» деген темада 2016-жылдын 22-24-майында ЖАМУда өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары. – Б.: 2016. – 294-297-бб.
4. Манас: С. Орозбак уулунун варианты боюнча [Текст] – Ф.: «Кыргызстан», 1978 – 296 б.

*Рецензент: ф.и.д., профессор
Байгазиев С.О.*